

GIEDRĖ MILERYTĖ-JAPERTIENĖ, *Wizje stosunków polsko-litewskich w środowiskach emigracji 1945–1990*,
Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2017, 320 s.

Stosunki polsko-litewskie w XX w. – z wyjątkiem ostatniej dekady tego stulecia – można określić jako chłodne, a w dwudziestoleciu międzywojennym wręcz jako bardzo złe. Pomimo tradycji wspólnej państwowości i niezależnie od geopolitycznego układu sił Polaków i Litwinów więcej dzieliło, niż łączyło. Kwestia granic z kluczowym zagadnieniem przynależności państwowej Wilna i różnego rodzaju resentymenty były silniejsze niż więzy historyczne i potrzeba szukania sojusznika wobec wspólnych zagrożeń ze strony Moskwy i Berlina.

W okresie przejściowej likwidacji państwowości litewskiej w latach 1940–1990 oraz okupacji, a następnie utraty suwerenności przez Polskę jedyną możliwość nieskrępowanej dyskusji występowała na gruncie emigracyjnym. To właśnie emigracjom obu krajów przyszło prowadzić dialog, który miał na celu przede wszystkim wypracowanie wspólnej wizji stosunków w Europie Środkowo-Wschodniej po zakończeniu II wojny światowej, a następnie wyzwoleniu spod okupacji/dominacji sowieckiej. Niezależnie od tego, że ten dialog trudno nazwać szczególnie konstruktywnym, a faktyczna rola obu emigracji w przyszłym kształtowaniu relacji między Rzeczpospolitą Polską a niepodległą Republiką Litewską była w rzeczywistości niewielka, problematyka emigracyjnych kontaktów polsko-litewskich jest interesująca i godna analizy. Choćby dlatego, że przybliży ona koncepcje niezależnej polityki zagranicznej i uwarunkowania przyszłych dobrosąsiedzkich relacji tych dwóch krajów – spadkobierców dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Wśród polskich badaczy kwestia emigracyjnych relacji polsko-litewskich była obiektem zainteresowania przede wszystkim Krzysztofa Tarki. Historyk z Uniwersytetu Opolskiego tej tematyce poświęcił monografię (dotyczącą stosunków w okresie wojny)¹ i kilkanaście artykułów, zebranych ostatnio w tomie *Między Lachami a Budrysami*².

¹ K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca. Litwini w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole 1998.

² *Idem, Między Lachami a Budrysami. Szkice ze stosunków polsko-litewskich w dziejach najnowszych*, Łomianki 2018.

Zwięzłe informacje na temat stosunków obu emigracji zostały zawarte w syntezie polityki zagranicznej rządu RP na uchodźstwie tegoż autora³. Na temat rodzimych wizji ułożenia stosunków w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym stosunków polsko-litewskich, pisali autorzy zajmujący się m.in. emigracyjną myślą polityczną, a zwłaszcza federalizmem czy koncepcjami paryskiej „Kultury”⁴. Warto wreszcie wspomnieć o pojawiających się w języku polskim artykułach litewskich autorów, przybliżających tamtejszy stan badań nad zagadnieniem stosunków polsko-litewskich⁵.

Wymienione publikacje, z których tylko prace Tarki zostały poświęcone stosunkom polsko-litewskim *sensu stricto*, nie wyczerpują oczywiście wspomnianej tematyki. Z natury rzeczy spojrzenie polskich autorów na problematykę wzajemnych stosunków jest „polonocentryczne”, przedstawiające przede wszystkim koncepcje, wizje i działania podejmowane w środowiskach polskiej emigracji. Wynika to nie tylko z metodologii badań, ale też bariery językowej utrudniającej, ale nie umożliwiającej kwerendy w litewskich archiwach. Stąd nawet jeżeli źródła litewskojęzyczne pojawiają się w polskich opracowaniach, to w wymiarze mniej niż skromnym.

Z tym większym zainteresowaniem należy spojrzeć na książkę litewskiej autorki Giedrė Milerytė-Japertienė, poświęconą emigracyjnym kontaktom polsko-litewskim w latach 1945–1990. Monografia *Wizje stosunków polsko-litewskich w środowiskach emigracji 1945–1990* została wydana przez krakowski Ośrodek Myśli Politycznej w 2017 r. Co interesujące, polskie tłumaczenie (przekład Kamila Peceli) wyprzedziło litewskie wydanie książki (G. Milerytė-Japertienė, *Lietuvos ir Lenkijos santykių vizijos emigracijoje 1945–1990*, Vilnius 2018). Warto wspomnieć, że choć autorka debiutuje tą pozycją na polskim rynku wydawniczym, nie jest to pierwsza jej praca poświęcona tematyce stosunków polsko-litewskich. Litewska badaczka opublikowała wcześniej kilka artykułów naukowych, a także opracowała interesujący zbiór dokumentów dotyczących wzajemnych relacji pomiędzy obu emigracjami⁶.

Recenzowana monografia liczy 320 stron, włączając w to przedmowę, wykaz skrótów, wykaz źródeł oraz indeks osób. Składa się z trzech rozdziałów o charakterze chronologiczno-problemowym. W rozdziale I zostały omówione oficjalne kontakty na szczeblu rządowym w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w., w rozdziale II autorka skupiła się na współpracy kulturalnej obu emigracji oraz publicystycznych wizjach i intelektualnych koncepcjach wpisujących współpracę polsko-litewską w szerszą wizję porozumienia narodów Międzymorza, rozdział III zaś został poświęcony rozmowom polsko-litewskim w końcowym okresie działalności emigracji – w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. Struktura książki w jakimś sensie odpowiada charakterowi

³ *Idem*, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003.

⁴ Zob. m.in. J. Korek, *Paradoksy paryskiej „Kultury”. Ewolucja myśli politycznej (1947–1980)*, Sztokholm 1998; *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. T. Bujnicki, K. Stępnik, Lublin 2005; M.S. Wolański, *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975*, Wrocław 1998; M. Żebrowski, *Dzieje sporu. „Kultura” w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956*, Warszawa 2007.

⁵ Zob. m.in.: A. Bumblauskas, *Koncepcja ULB Jerzego Giedroycia. Spojrzenie z Litwy [w:] Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikžentaitis, M. Kopczyński, Warszawa 2014, s. 40–60; L. Jonošauskas, *Dyplomacja litewska na uchodźstwie 1940–1991 [w:] Rządy bez ziemi. Struktury władzy na uchodźstwie*, red. P. Żurawski i el Grajewski, Warszawa 2014, s. 555–588.

⁶ *Lietuvių ir lenkų santykiai išeivijoje 1945–1990 metais*, oprac. G. Milerytė-Japertienė, Kaunas–Vilnius 2014.

kontaktów między Polakami i Litwinami na uchodźstwie – epizodycznych, koncentrujących się wokół konkretnych inicjatyw, z przewagą jałowych, publicystycznych dyskusji. Autorka zamiast konwencjonalnego podziału książki na rozdziały obejmujące kontakty dyplomatyczne, relacje społeczno-kulturalne, polemikę publicystyczną itp. zdecydowała się poświęcić kolejne części książki właśnie takim epizodom: obchodom 100. rocznicy śmierci Adama Mickiewicza, powstaniu i działalności Towarzystwa Polsko-Litewskiego im. A. Mickiewicza czy sprawie granic archidiecezji wileńskiej. Ma to pozytywne i negatywne strony – z jednej uwypukla najbardziej charakterystyczne kwestie w dialogu dwóch emigracji, z drugiej jednak powoduje dosyć duże przeskok tematyczne.

Praca została oparta na źródłach zarówno polsko-, jak i litewskojęzycznych. Autorka zadała sobie trud kwerendy w archiwach polskich i litewskich, włączając w to instytucje gromadzące dorobek obu emigracji w USA i Wielkiej Brytanii. W mniejszym stopniu zostały wykorzystane: prasa obu emigracji (jednak przede wszystkim litewska) i kilka interesujących wywiadów z działaczami emigracyjnymi oraz intelektualistami z Polski i Litwy. W bibliografii zdecydowała się na wyróżnienie „źródeł publikowanych”, czyli artykułów z wydawnictw periodycznych, z których korzystała. Choć nie znajduje to szczególnego uzasadnienia z formalnego punktu widzenia, jest cenną wskazówką dla badaczy problematyki stosunków polsko-litewskich. Ostatnią kategorię w bibliografii stanowi wykorzystana literatura, licząca blisko 150 pozycji.

Trzeba wprost powiedzieć, że nikt przed Milerytė-Japertienė, kto badał problematykę emigracyjnych stosunków polsko-litewskich, nie sięgnął do tak dużej liczby źródeł i opracowań w obu językach. Czy zatem można stwierdzić, że recenzowana książka jest kompleksową syntezą emigracyjnych stosunków polsko-litewskich?

Z pewnością praca litewskiej historyk to publikacja pod wieloma względami pionierska. Polski czytelnik otrzymał możliwość zapoznania się z niełatwą problematyką wzajemnych stosunków między Polakami a Litwinami, zaprezentowaną przez badacza „z drugiej strony”. Patrząc z tego punktu widzenia, ogromną zaletą recenzowanej książki jest wspomniane szerokie wykorzystanie źródeł litewskojęzycznych. Pozwoliło to autorce nie tylko nakreślić panoramę litewskiej emigracji, lecz także przybliżyć jej zróżnicowane koncepcje programowe i intelektualne wizje.

Dużą zaletą recenzowanej książki jest wyjaśnienie niuansów litewskiej myśli politycznej. Rozważając znaczenie koncepcji federacyjnej, autorka słusznie zauważa, że Litwini mieli zupełnie inne priorytety i inny punkt widzenia niż Polacy – np. idea Międzymorza była wśród litewskiej emigracji mniej popularna (z racji tego, że wysuwali ją Polacy) od idei Bałtoskandii (s. 118, 122). Za interesujące w kontekście polsko-litewskich sporów terytorialnych uważam przybliżenie roszczeń terytorialnych niektórych litewskich środowisk emigracyjnych w stosunku do tzw. Małej Litwy czy Suwalszczyzny (s. 249). Autorka przekonująco wyjaśnia, dlaczego litewska emigracja nie była zainteresowana dążeniem do anulowania postanowień konferencji w Jacie – z punktu widzenia interesów litewskich porozumienia jałtańskie, sygnowane przez Anglosasów, pozbawiały Polskę praw do Wilna (s. 242). Interesujące są refleksje autorki, że nawiązanie do tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego przedstawiało dla litewskich emigrantów niewielką atrakcyjność, gdyż ten okres w historii kojarzył się Litwinom raczej ze wzmożoną polonizacją ziem etnicznie

litewskich niż wspólnym dziedzictwem Litwinów, Polaków i Białorusinów (s. 200). Ta sama uwaga dotyczy odbioru osoby i twórczości Adama Mickiewicza wśród szerokich kręgów emigracji litewskiej – o ile wieszcz był bliski Litwinom jako postać historyczna, o tyle w niewielkim stopniu istniał dla nich jako poeta, tworzący wszak w języku obcym współczesnym emigrantom (s. 210).

Warto w tym miejscu podkreślić, że omawiając kwestie drażliwe i dzielące obie emigracje, pułapki myślowe, spory historyczne, wzajemne resentymenty i urazy, autorka czyni to w sposób zupełnie obiektywny, prezentując zarówno litewski, jak i polski punkt widzenia. Jest tak samo uczciwa, gdy pisze, że młode pokolenie Litwinów w okresie międzywojennym było wychowywane w duchu wrogości do Polaków (s. 11), jak wówczas, gdy mówi o kompletnym niezrozumieniu przez większość polskiej elity intelektualnej litewskiej percepcji wspólnej historii (s. 97). Uważam to za dużą zaletę w przypadku monografii, która jest w większej części kroniką wzajemnych sporów i polemik niż wspólnych inicjatyw.

Należy wskazać także te elementy, które są w książce słabsze. Zaliczyłbym do nich mimo wszystko gorszą orientację autorki w meandrach polskiej polityki emigracyjnej, przy dobrej znajomości realiów litewskich. Znajduje to zresztą odzwierciedlenie w doborze źródeł – choć przeprowadziła kwerendę aż w czterech polskich archiwach, niekoniecznie dotarła do materiałów najbardziej wartościowych z punktu widzenia tematyki pracy. Zwraca też uwagę szersze wykorzystanie w zasadzie tylko jednego wydawnictwa periodycznego polskiej emigracji – paryskiej „Kultury” (do tego należy dodać pojedyncze artykuły z „Wiadomości”, „Głosu Polskiego” czy „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”). Miało to konsekwencje w charakterystyce zagadnień dotyczących polskiej emigracji. Autorka w kilku przypadkach doszła do niezbyt trafnych, a nawet błędnych wniosków. Na przykład nie do końca wiadomo, co miała na myśli, stwierdzając, że w czasie II wojny światowej „Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie, w zależności od zmiany sytuacji wojennej, starał się lawirować między obydwojma walczącymi stronami i zyskać jak największą korzyść dla powojennej Polski” (s. 12). Niezależnie od oceny polityki rządu emigracyjnego jest to stwierdzenie nieprawdziwe. Na marginesie można dodać, że jakiegokolwiek próby lawirowania rządu polskiego rezydującego na ziemi francuskiej, a następnie w Londynie zakończyłyby się zapewne jego internowaniem. Nie tak kontrowersyjne, lecz także odbiegające do prawdy, jest sformułowanie, że w latach siedemdziesiątych XX w. w środowisku polskiej emigracji doszło do rozłamu, „pojawił się nawet dwaj prezydenci” i powstały dwa konkurencyjne rządy – Kazimierza Sabbata, który „nie zdobył szerszego uznania nawet wśród samych Polaków”, oraz kierowany przez prezydenta Juliusza Nowinę-Sokolnickiego (s. 409). Mamy tu do czynienia z samymi nieścisłościami, z których najmniejsza jest ta, że „prezydent” Nowina-Sokolnicki nie stał na czele rządu, lecz mianował własnego „premiera”. Zresztą w innym miejscu książki autorka dosyć trafnie oceniła „prezydenta” Sokolnickiego, pisząc o określeniu jego polityki nominacyjnej przez litewskich dyplomatów mianem „farsy” (s. 235–236). Niezbyt fortunne jest też korzystanie podczas opisywania sytuacji wewnętrznej polskiej emigracji z litewskich źródeł zamiast z polskich opracowań, tym bardziej że są to kwestie drugorzędne w stosunku do zasadniczego tematu książki (np. s. 87).

Z powyższym zastrzeżeniem wiąże się kolejna uwaga. Autorka, poświęcając nawet odrębne podrozdziały litewskim organizacjom regionalnym (Związek Litwinów Wileńszczyzny), w znikomym stopniu zwróciła uwagę na polskie środowiska kresowe. Co prawda, zauważyła ich funkcjonowanie i wymieniła niektóre tego typu organizacje, ale konkluzja, że te środowiska były „prześięknięte nastrojami rewanżystowskimi” (s. 101), stanowi zbyt daleko idące spłylenie tematu. Tymczasem przyjmując, że nastawiony na dialog z Litwinami, Białorusinami i Ukraińcami program paryskiej „Kultury” okazał się w kwestii wschodniej bardziej dalekosiężny, nie można zapominać, że to właśnie stanowisko środowisk kresowych wobec kwestii granicy wschodniej i stosunków z sąsiadami w dużo większym stopniu odzwierciedlało poglądy polskich mas emigracyjnych, zwłaszcza w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. To właśnie nacisk tych środowisk w dużej mierze spowodował, że rząd emigracyjny aż do końca swej misji formalnie nie wyrzekł się praw Polski do Wilna i Lwowa. Autorka nie dostrzegła tych kwestii, nie udało jej się dotrzeć do kresowego czasopiśmiennictwa, które na bieżąco podejmowało problematykę wschodnią, w tym litewską⁷. Nie tylko zresztą w duchu „rewanżystowskim” – bardzo interesująca debata prasowa na temat polskiej polityki wschodniej odbyła się na łamach „Biuletynu Związku Ziemi Wschodnich” (lata sześćdziesiąte XX w.). Niewiele miejsca poświęciła Autorka wybitnym przedstawicielom środowisk kresowych, którzy odpowiadali za kształt emigracyjnej polityki wschodniej. Przykładem może być Stanisław Cat-Mackiewicz, wilnianin, czołowy emigracyjny publicysta, redaktor naczelny tygodnika „Lwów i Wilno”, wreszcie emigracyjny premier, który był w środowisku polskiej emigracji czołowym rzecznikiem walki o powrót Wilna i Lwowa do Polski. Autorka wymieniła Mackiewicza (premiera i kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych, nie zaś, jak pisze, ministra spraw zagranicznych) w jednym miejscu (s. 107), w kontekście spotkania ze Stasysem Lozoraitisem. Nie dodała zresztą, że obaj politycy byli bliskimi kuzynami, o czym można przeczytać nie tylko w polskich, ale i litewskich opracowaniach⁸.

Z recenzenckiego obowiązku należy wskazać na nieliczne pomyłki w nazwiskach – prawidłowa pisownia to: „Tadeusz Gwiazdoski” nie „Gwiazdowski”, „Klaudiusz Hrabyk” nie „Karol Hrabyk”, „Bohdan Podoski” nie „Podolski”, „Jan Wszelaki” nie „Wszelak”.

Książka Giedrė Milerytė-Japertienė, jak wykazano, nie jest pozbawiona nieścisłości. Być może gdyby autorka skoncentrowała się na postrzeganiu stosunków litewsko-polskich przez stronę litewską, większości z nich udało się uniknąć. To oczywiste, że badaczka jest lepiej rozeznana w zagadnieniach litewskiej niż polskiej emigracji, lepiej też zna litewskojęzyczną bazę źródłową.

Jednocześnie litewską historię należy pochwalić za ambitne założenia. Starła się dzięki wykorzystaniu źródeł różnej proweniencji i pochodzenia nakreślić z pełnym obiektywizmem obraz stosunków polsko-litewskich. W dużej mierze, pomimo pominięcia pewnych, moim zdaniem istotnych aspektów, zadanie to udało się zrealizować. Zrobiła to rzetelnie, uczciwie, *sine ira et studio* i z pełnym poszanowaniem faktów.

⁷ Na temat polskich, emigracyjnych środowisk kresowych zob. szerzej P. Gotowiecki, *O Polskę z Wilnem i Lwowem. Związek Ziemi Północno-Wschodnich RP (1942–1955)*, Warszawa 2012.

⁸ *Diplomatas par excellence. Kazys Lozoraitis 1929–2007*, red. G. Jankevičiūtė, Kaunas 2008, s. 31–33.

I POLEMIKI

Wizje stosunków polsko-litewskich w środowiskach emigracji 1945–1990 to wartościowa, aktualna, oparta na źródłach monografia emigracyjnych stosunków polsko-litewskich. Książka bardzo cenna nie tylko dla badaczy dziejów emigracji, lecz także historyków, politologów, specjalistów z zakresu stosunków międzynarodowych, zgłębiających problematykę wzajemnych stosunków między państwami i narodami Europy Środkowo-Wschodniej.

Paweł Gotowiecki

Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim

ORCID: 0000-0002-0154-7935

PAWEŁ GOTOWIECKI – dr; historyk, nauczyciel akademicki; rektor Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim, zastępca redaktora naczelnego półrocznika „*Ante Portas – Security Studies*”. Specjalizuje się w badaniach emigracji niepodległościowej na Zachodzie i historii powszechnej XX w.

PAWEŁ GOTOWIECKI – Dr.; is a historian, academic teacher, the rector of the College of Business and Entrepreneurship in Ostrowiec Świętokrzyski, and the deputy editor-in-chief of the semiannual journal *Ante Portas – Security Studies*. He specializes in research on the pro-independence Polish diaspora in the West as well as twentieth century global history.